

Список цитируемых источников

1. Кузьменко Ю. К. Ранние германцы и их соседи: лингвистика, археология, генетика / отв. ред. Н. Н. Казанский. СПб.: Нестор-История, 2011. 266 с.
2. Свод древнейших письменных известий о славянах: в 3 т. Изд. 2-е, испр. М.: «Восточная литература» РАН, 1994. Т. I (I—VI вв.). 472 с.: карты.
3. Там же. С. 106—108.
4. Гавритухин И. О. Понятие Пражской культуры // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: тр. ГЭ. Вып. XLIX. СПб., 2009. С. 7—25.
5. Мядзведзеў А. М. Кіеўская культура // Археалогія Беларусі: у 4 т. / А. А. Егарэйчанка [і інш.]; пад. рэд. В. І. Шадыры, В. С. Вяргей. Мінск: Беларус. навука, 1999. Т. 2. Жалезны век і раннія сярэднявечча. С. 290—298.
6. Там жа. С. 290.
7. Носевич В.: 1) Истоки славянства [Электронный ресурс] // Основные вехи этногенеза белорусов. 2010. URL: <http://vln.by/node/176>. (дата обращения: 26.02.2012); 2) Начало великих миграций [Электронный ресурс] // Основные вехи этногенеза белорусов. 2010. URL: <http://vln.by/node/177> (дата обращения: 26.02.2012).
8. Седов В. В. Славяне: историко-археологическое исследование. М.: Языки славян. культуры, 2002. 624 с.: ил.
9. Там же. С. 310—311, 324.
10. Щукин М. Рождение славян. Из истории вопроса. Два пути ретроспективного поиска [Электронный ресурс] // Стратум. Структуры и катастрофы. 1997. URL: http://krotov.info/lib_sec/25_sch/uk/in_1997.htm (дата обращения: 22.07.2012).
11. Там же.
12. Вернер И. К происхождению и распространению антов и склавендов // СА. 1972. № 4. С. 102—114.
13. Топоров В. Н., Трубачёв О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М.: Изд-во АН СССР, 1962. 271 с., карты.
14. Носевич В. Истоки славянства.
15. Вернер И. К происхождению и распространению антов и склавендов. С. 112.
16. Там же. С. 113.
17. Иванов В. В., Топоров В. Н. К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков. М.: Изд-во АН СССР, 1958. 41 с.
18. Седов В. В. Славяне: историко-археологическое исследование. С. 36.
19. Щукин М. Рождение славян. Из истории вопроса. Два пути ретроспективного поиска.
20. Седов В. В. Славяне: историко-археологическое исследование. С. 69—79, 140—141.
21. Иванов В. В., Топоров В. Н. К постановке вопроса о древнейших отношениях балтийских и славянских языков.
22. Вернер И. К происхождению и распространению антов и склавендов. С. 232, 271—272, 277, 281—282.
23. Рассадин С. Е. Первые славяне. Славяногенез. Минск: Беларус. экзархат, 2008. 288 с.
24. Егорейченко А. А. Культуры штрихованной керамики. Минск: БГУ, 2006. 207 с.: ил.
25. Носевич, В.: 1) Истоки славянства; 2) Начало великих миграций
26. Лебедев Г. С. Археолого-лингвистическая гипотеза славянского этногенеза // Славяне. Этногенез и этническая история (междисциплинарные исследования): межвузов. сб. науч. ст. / науч. ред.: А. С. Герд, Г. С. Лебедев. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1989. С. 105—115.
27. Там же. С. 114.
28. Щукин М. Рождение славян. Из истории вопроса. Два пути ретроспективного поиска.
29. Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. Lublin: Wyd-wo Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. 232 s.
30. Свод древнейших письменных известий о славянах. С. 110—111; Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. С. 94.
31. Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. С. 95.
32. Фурасьев А. Г. О роли миграций в этногенезе ранних славян [Электронный ресурс] // Истоки древнерусской государственности. СПб. 2009. URL: <http://www.archaeology.ru/p5/t1800/index.html> (дата обращения: 14.04.2014).
33. Там же.
34. Там же.
35. Рассадин С. Е. Первые славяне. С. 247, 271—272.
36. Там же. С. 277, 280—282.
37. Там же. С. 247, 271—272.

УДК 392(476)

Л. В. Нікалаева

Установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі», Мінск

ПРАБЛЕМА ФАРМАВААННЯ БЕЛАРУСКАЙ НАРОДНАСЦІ ў XIV—XVI СТ.СТ.

Уводзіны. Неабходна адзначыць, што праблема кансалідацыі насельніцтва беларускіх зямель у адзіны этнас застаецца дыскусійнай і ў наш час. Актуальнасць звароту да гэтай праблемы вынікае з той умовы, што ў многім менавіта ў папярэднім перыядзе развіцця этнічных працэсаў на беларускіх землях хаваюцца крыніцы адметнасці нашага нацыянальнага развіцця. Агульнапрынятая канцэпцыя адзначае, што такая кансалідацыя стала магчымай толькі дзякуючы ўтварэнню Вялікага Княства Літоўскага (далей — ВКЛ) [1, с. 543]. Такім чынам, умовы для фарміравання беларускай народнасці склаліся толькі з сярэдзіны XIII ст.

Асноўная частка. У складзе ВКЛ з'явілася неабходныя палітычныя абставіны ўтварэння беларускай народнасці. Тут была створана адзіная сістэма дзяржаўнага кіравання, уведзена адзінае заканадаўства, што сведчыла аб складванні сістэмы палітыка-прававой цэнтралізацыі ў краіне, узмацненні палітычных сувязей паміж яе рознымі тэрыторыямі. Аднак палітычнае аб'яднанне не знішчыла цалкам лакальнай аўтаномнасці асобных зямель. Наяўнасць жа ў грамадска-палітычным жыцці ВКЛ як аб'яднальных, так і сепаратысцкіх тэндэнцый ускладняла працэс фарміравання беларускай народнасці.

Эканамічнай асновай этнаўтваральных працэсаў стала далейшае развіццё сельскай гаспадаркі, удасканаленне рамяства. Узраслася роля буйных гарадоў Беларусі як цэнтраў рэгіянальнага і транзітнага гандлю, сродкаў умацавання тэрытарыяльна-эканамічных сувязей беларускіх зямель. Паступова ў ВКЛ усталявалася адзіная грашовая сістэма, ішоў працэс замацавання гандлёва-вымяральных стандартаў. Развіццё таварна-грашовых адносін і ўнутраных гаспадарчых сувязей садзейнічала інтэнсіфікацыі інтэграцыйных этнічных працэсаў у межах дзяржавы. Аднак працэсы гэтыя на ўзроўні дзяржавы стрымліваліся існаваннем склаўшыхся рэгіянальных, лакальных рынкаў.

Што да сацыяльных фактараў, то далейшае развіццё феадальных адносін, паступовае ўсталяванне прыгоннага права садзейнічалі кансалідацыі шматлікіх катэгорый насельніцтва зямель Беларусі ў сацыяльныя групы з агульнымі правамі і абавязкамі для кожнай з іх. Сфарміраваліся чатыры асноўныя саслоўі: шляхта, духавенства, мяшчанства і сялянства. Працэс садзейнічаў усталяванню больш шырокіх сувязей у межах кожнага саслоўя і паміж імі.

Пэўную этнакансаліднуючую ролю адыгрываў канфесійны фактар, таму што ў нашым выпадку, як адзначалася вышэй, яшчэ ў папярэдні перыяд было заўважана сумяшчэнне і ўзаемадапаўненне рэлігійнай і этнічнай свядомасці насельніцтва. На працягу XIV—XV стст. тэрміны «Русь», «рускі», «русін» па-ранейшаму сваім сэнсам былі звязаны з канфесійнай прыналежнасцю [2, с. 33]. Большасць усходнеславянскага насельніцтва ВКЛ да XVI ст. вызнавала праваслаўе. Пасля дынастычнай Крэўскай уніі 1385 г. на землях Літвы і Беларусі пачало шырыцца каталіцтва, у XVI ст. у сувязі з еўрапейскім рэфармацыйным рухам — пратэстантызм (кальвінізм, лютэранства і інш.), пасля Берасцейскай царкоўнай уніі — уніяцтва. Канфесійныя антаганізмы, якія ўзмацніліся з канца XVI ст., актывізавалі складанне і ўмацаванне розных форм самасвядомасці насельніцтва. Прыкмета веры становілася своеасаблівай прыкметай народа, а барацьба за веру з'яўлялася часткай барацьбы за яго самабытнасць.

Сукупнасць дзейнасці этнаўтваральных фактараў спрыяла фарміраванню беларускай народнасці і такіх яе агульных прыкмет, як этнічная тэрыторыя, адносная агульнасць мовы, своеасабліва матэрыяльная і духоўная культура, этнічная самасвядомасць і саманазва [3, с. 128—130].

Ядро этнічнай тэрыторыі беларускай народнасці ў асноўных рысах адпавядала арэалам рассялення яе старажытных продкаў — крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў і ўяўляла сабой у XIV—XVI стст. ужо дастаткова аднародную ў этнічным сэнсе (монаэтнічную) зону. Трэба адзначыць, што з самага пачатку фарміравання ВКЛ уяўляла сабой шматэтнічнае ўтварэнне. Наяўнасць некаторых іншых этнічных груп велікарускага, балцкага, яўрэйскага, татарскага, латгальскага, украінскага, польскага і іншага насельніцтва на гэтай тэрыторыі не парушала кампактнага рассялення старажытных продкаў беларусаў [4, с. 311—312]. Насельніцтва зямель сучаснай Беларусі ўжо ў XIV ст. з'яўлялася асноўным этнічным масівам новай дзяржавы, займаючы найбольш населеныя і эканамічна развітыя тэрыторыі. Полацкая, Віцебская, Навагародская землі, а таксама Слуцкае, Кобрынскае, Мсціслаўскае і іншыя княствы мелі ў ВКЛ пэўную сацыяльна-эканамічную і прававую аўтаномію, што таксама садзейнічала ўнутрыэтнічнай кансалідацыі беларускай народнасці [5, с. 283—284]. У складзе адзінай дзяржавы спыніўся працэс феадальнага драблення, што спрыяла стварэнню агульнай беларускай этнічнай тэрыторыі. Такім чынам, значную ролю ў працэсе фарміравання беларускай народнасці адыгрывалі фактар кампактнага рассялення будучых беларусаў і іх дэмаграфічнае становішча [6, с. 303].

Пісьмовыя і археалагічныя крыніцы сведчаць, што і пасля ўтварэння ВКЛ у XIII—XIV стст. працягваўся працэс усходнеславянскай каланізацыі і місіянерскай дзейнасці праваслаўнай царквы на ўласна літоўскіх землях княства. Наступствам згаданых працэсаў стала не толькі пранікненне ўсходнеславянскага насельніцтва з сучасных беларускіх зямель на тэрыторыю балцкага арэала і прыняцце часткай балцкага насельніцтва праваслаўнага хрысціянства «рускага» ўзору. Змена этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыі, хрышчэнне балтаў у «рускую» веру ў рэшце рэшт прыводзіла да ментальнай і моўнай рутэнізацыі і выразнага супрацьпастаўлення сябе хрышчаным пасля Крэўскай уніі ў каталіцызм літоўцам [7]. Менавіта гэта акалічнасць паспрыяла ўзнікненню беларускамоўных паселішчаў у тагачасным сэрцы этнічнай літоўскай тэрыторыі, у раёнах Вільні, Коўна і Трокаў. Русіны складалі значную частку насельніцтва ў гэтых гарадах [8, с. 303].

Разам з тым складанне агульнай дзяржаўнай тэрыторыі ВКЛ, у межах якой быў цалкам аб'яднаны баларускі этнаграфічны масіў, надзвычай істотна паспрыяла замацаванню і канчатковаму афармленню моўнай дыферэнцыяцыі паміж беларусамі і велікарусамі, умацавала і паглыбіла этнамоўныя адрозненні ўсходнеславянскага насельніцтва ВКЛ ад насельніцтва Маскоўскай дзяржавы [9, с. 150—152].

У складзе ВКЛ адбыліся значныя змены ў мове ўсходнеславянскага насельніцтва. Прамежкавым этапам тут стала, згодна з меркаваннем спецыялістаў, існаванне двух дыялектаў (паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга), што было абумоўлена прысутнасцю ў рэгіёне буйных сацыяльна-этнічных утварэнняў крывічоў і дрыгавічоў (апошні раз узгадваліся ў летапісах у XII ст.). Наданне Навагародку статусу сталіцы ВКЛ і апора яго ў першую чаргу на культурныя здабыткі Полаччыны спрыялі ўзнікненню новай сярэднебеларускай гаворкі, якая выступіла ў ролі асноўнага кансаліднуючага фактара пры складанні агульнай старабеларускай мовы. Упершыню яе адметныя рысы былі зафіксаваны ў дакументальных крыніцах XIII ст. [10]. Старабеларуская («руская») мова да 1696 г. была афіцыйнай дзяржаўнай мовай ВКЛ, сродкам зносін паміж усходнеславянскім насельніцтвам і літоўцамі-аўкштайтамі, жамойтамі, латгаламі і больш дробнымі этнічнымі групамі (татарамі, яўрэямі, цыганамі, караімамі і інш.) [11]. На працягу XIV—XV стст. ішло фарміраванне асноўных уласцівых беларускай гаворцы фанетычных, граматычных і лексічных адметнасцей. Развіваліся такія спецыфічныя рысы, як цвёрдае «р», «дзеканне» і «цеканне», «аканне» і «яканне», прыстаўныя гукі на пачатку слова і інш. [12].

Аб моўнай супольнасці беларускага этнасу пераканаўча сведчыла лексіка. Пад уплывам новых з'яў у палітычным, эканамічным і сацыяльным жыцці ўзнікла вялікая колькасць спецыфічных слоў. Утварылася і атрымала

паўсюднае ўжыванне агульная тэрміналогія. Гэта агульныя назвы прылад працы, зямельных угоддзяў, прадуктаў земляробства (валока, плац, сенажаць, нарогі, збожжа, ралля, фальварк, ярыца, насенне і інш.), груп залежных сялян, відаў феадальных павіннасцей і пабораў (отчыч, цяглы, пахожы, чынш, цягла, гвалты, талака, сярэбшчына, старожа і інш.), тэрміны, якія адлюстроўвалі эканамічнае і сацыяльнае жыццё гараджан, спецыяльнасці рамеснікаў (сход, прывілеі, падатак, каваль, чабатар, кушнер, кравец, рымар, шкляр і г. д.), гандлёвыя і крэдытныя тэрміны (гандаль, шынкар, мыта, доўг і інш.), назвы катэгорый і груп гарадскога насельніцтва, службовых асоб (мяшчане, найміты, лёзныя, рамеснікі, радца, лаўнік, войт і інш.).

Пашырэнню агульнага запasu ўжываемых слоў у значнай ступені садзейнічалі запазычанні з іншых моў: паланізмы (бруд, кабета, моц, пан, праца, хлопец і інш.), лацінізмы (адукацыя, аркуш, артыкул, водар, гонар, гумар, колер і інш.), літуанізмы (дойлід, еўня, клуня, свіран і інш.), германізмы (гвалт, дах, ланцуг, ліхтар, фарба, цыбуля), цюркізмы. Іх было адносна нямнога, але некаторую спецыфічную афарбоўку мясцовай мове яны надалі [13, с. 47].

Побач з жывой народнай гаворкай фарміравалася і мова справаводства. Напрыканцы XV — пачатку XVI ст. канцэлярская мова стабілізавалася, дасягнуўшы пэўнай агульнапрынятай нормы, і на працягу першай паловы XVI ст. паўднёвыя ўплывы былі выціснуты канчаткова. З гэтага часу канцэлярская мова цалкам абапіралася на стара-беларускую лінгвістычную аснову [14, с. 109—136].

Матэрыяльная і духоўная культура беларускага этнасу грунтавалася на шэрагу элементаў, атрыманых у спадчыну са старажытнарускага часу. Другой яе складовай часткай былі новаўвядзены, якія закранулі сямейны і абшчынны побыт, навуку і асвету, фальклор, звычаі і абрады, мастацтва. Трэцяй часткай комплексу культуры былі элементы, запазычаныя ў суседніх народаў.

У XV—XVI стст. на тэрыторыі Беларусі з’явіўся шэраг новых тыпаў пасяленняў: мястэчка, фальварак, засценак, ваколіца. Змянілася планіроўка вёсак ў Заходняй і Цэнтральнай Беларусі. Гэтану спрыяла правядзенне аграрнай рэформы 1557 г., калі ў гэтых раёнах было ўведзена падворнае землекарыстанне і распаўсюдзіўся пагонны тып двара з уласцівым яму размяшчэннем пабудовы ў адзін рад. У Паўночнай і Усходняй Беларусі ўсталяваўся пераважна вяночны тып двара з размяшчэннем пабудовы па перыметры.

На ўсёй тэрыторыі Беларусі склаўся цэлы комплекс сельскагаспадарчых прылад працы (літоўская саха, драўляная частаплеценая барана, матыка, серп, цэп і інш.), дапаможных гаспадарчых пабудовы, ветраных і вадзяных млыноў.

У гэты час зацвердзіліся характэрныя для нашай тэрыторыі строі народнага адзення. Асновай жаночага і мужчынскага строю заставалася кашуля (сарочка). Мужчынскі гарнітур дапаўняўся паясным (штаны, споднікі), плечавым (кафтан) і верхнім (кажух, армяк, даламан) адзеннем. У жаночы гарнітур уваходзіла плечавое і паясное адзенне (андарак, панёва, фартух, летнік, спадніца), розныя галаўныя ўборы (хустка, рантух, плахта, каптур, чапец, магерка, капялюш), а таксама паясы, кашулькі, упрыгожанні. З даўніх часоў на беларускіх землях бытаваў скураны абутак. Для сялянскага асяроддзя характэрнымі былі і лапці, пашытыя са скуры або сплеченыя з лыка.

Аснову харчовага рацыёну насельніцтва беларускіх зямель у XIV—XVI стст. складалі прадукты земляробства, агародніцтва, жывёлагадоўлі. Дадатковымі крыніцамі былі паляўніцтва, рыбалоўства, бортніцтва. З напіткаў спажывалі мёд, квас, піва і інш. [15, с. 304].

У XV—XVI стст. склаліся і рысы своеасаблівай духоўнай культуры новага этнасу. Былі выпрацаваны асноўныя віды і жанры беларускага фальклору: чарадзейныя казкі, абрадавая паэзія, песні (хрэсьбічныя, калыханкі, хаўтурныя, песні-плачы, валачобныя, вясельныя, жніўныя, жартоўныя). Узнік і новы эпічны жанр — гістарычныя песні і паданні, тэмай якіх была барацьба народа з іншаземнымі захопнікамі, а таксама з уласнымі прыгняцальнікамі. Жыццёвы і гаспадарчы вопыт народа знайшоў сваё ўвасабленне ў шматлікіх прыказках, прымаўках і загадках.

Першымі тэатральнымі відовішчамі былі карагоды, народныя гульні, прадстаўленні скамарохаў. Паступова ў карагодзе зараджалася драматычнае дзеянне, якое адлюстроўвала розныя бакі жыцця. Узнік таксама народны лялечны тэатр — батлейка. У XVI ст. з’явіліся і новыя музычныя інструменты — скрыпка, цымбалы, дудка [16, с. 131—132].

Традыцыі перадаваліся ў спадчыну з пакалення ў пакаленне ў рамках сям’і. Тагачасныя сем’і падзяляліся на малыя (шлюбная пара і іх дзеці) і вялікія (бацькоўскія і братавыя родзічы двух-трох пакаленняў, сваякі, якія мелі агульную маёмасць, вялі сумесную гаспадарку і лічыліся адным домам). Распараджальнікам і галавой сям’і быў бацька, а ў выпадку яго смерці — маці (пры адсутнасці дарослага сына). Сямейна-бытавыя адносіны рэгламентаваліся звычайным і дзяржаўным сямейным правам [17].

Паступова гістарычна складваўся і асобы беларускі менталітэт — склад розуму народа, лад яго мыслення, нацыянальны характар, псіхалогія. Менталітэт з’яўляецца ўстойлівай этнічнай прыкметай. Нарадзіўшыся ў выключна складаных умовах, прайшоўшы праз выпрабаванні лёсу, беларусы захавалі непаўторныя рысы свайго нацыянальнага характару, па якіх іх можна пазнаць і сёння. Да лепшых маральна-духоўных якасцяў беларусаў адносяцца нацыянальная і рэлігійная талерантнасць, памяркоўнасць, гасціннасць, лагоднасць, мяккасардэчнасць, вынослівасць, шчодрасць, кемлівасць, няпомслівасць, сумленнасць, добразычлівасць, рахманасць, паэтычнасць душы, працавітасць. Да адмоўных бакоў беларускага менталітэту можна аднесці пэўныя апатычнасць, нерашучасць, кансерватыўнасць, недаверлівасць, скрытнасць, пакорнасць. Абагульнены партрэт народа дапаўняюць і такія рысы, як маўклівасць, дамаседства, неагрэсіўнасць, схільнасць да згоды, пошуку кампрамісаў і інш. Можна вызначыць некаторыя асаблівасці беларускай ментальнасці ў параўнанні з нацыянальнымі характарамі іншых народаў Беларусі. Так, ад яўрэяў беларусы адрозніваюцца меншай энергічнасцю, знаходлівасцю, настойлівасцю, менш развітым уменнем прыстасоўвання да жыццёвых абставін, большым індывідуалізмам, меншай згуртаванасцю. Беларусы найчасцей не маюць такога лёгкадумства і самахвальства, якое даволі часта ўласціва палякам, асабліва шляхецкага паходжання. Неразвітае пачуццё помсты адрознівае іх ад украінцаў [18]. Даследчыкі сцвярджаюць, што на самабытнасць і непаўторнасць этнічнай ментальнасці беларусаў істотным чынам паўплываў сінтэз мясцовых язычніцкіх традыцый з хрысціянскай рэлігіяй [19, с. 22].

Складванне этнічнай ментальнасці стала значным аспектам у фарміраванні этнічнай самасвядомасці баларусаў. На гэты працэс таксама ўплывала тая акалічнасць, што мясцовае насельніцтва знаходзілася пад уздзеяннем двух грамадска-сацыяльных тэндэцый — заходнееўрапейскай і візантыйска-рускай. Гэтыя плыні мелі як палярныя бакі (адпаведна панаванне індыўдуалізму і калектывізму), так і пэўнае падабенства (кансерватызм, нецярпімасць, экспансіянізм) [20, с. 8—18]. Вынікам іх прысутнасці ў Беларусі стала выпрацоўка мясцовым грамадствам уласнага стаўлення да знешняга ўплыву з творчай пераапрацоўкай іншаземнага вопыту.

Моцны знешні ўплыў, а таксама агульная з суседнімі народамі этнагістарычная спадчына ў пэўнай ступені ўскладнілі працэс складвання этнічнай самасвядомасці баларусаў. Разам з тым само яе ўзнікненне з'яўляецца найлепшым паказчыкам высокага ўзроўню кансалідацыі розных этнічным і сацыяльных груп насельніцтва, што пражывалі на пэўнай тэрыторыі [21].

Утварэнне поліэтнічнага ВКЛ выклікала да жыцця яшчэ адзін прамежкавы ўзровень самасвядомасці. Праявы яго мелі месца ў дакладным размежаванні мясцовага насельніцтва на балцкае (аўкштайты, жамойты) і ўсходнеславянскае (русіны, беларусцы). Разам з тым адсутнасць паміж імі адчувальнага нацыянальнага антаганізму дазволіла паралельна з умацненнем дзяржавы скласціся і агульнаграмадзянскай саманазве, палітоніму «літвін» [22].

Падобнае развіццё падзей стала вызначальным пры станаўленні дзяржаўнай (палітычнай) свядомасці ў асяроддзі тагачаснага грамадства ВКЛ. Ужо ў XIV—XV стст. патрыятычныя настроі ахапілі спачатку арыстакратыю, а за ёю і шырокія колы духавенства і мяшчанства [23, с. 76]. Пры гэтым этнаканфесійныя аспекты ў адпаведных жыццёвых сітуацыях тут ужо ўспрымаліся як другасныя. Таму зусім не дзіўна, што менавіта Смаленск у XV ст. як цэнтр айчыннага летапісання стаў месцам складвання новай дзяржаўнай ідэалогіі ВКЛ. На думку даследчыкаў, адным з доказаў гарманічнага суіснавання розных узроўняў этнічнай, а таксама палітычнай самасвядомасці могуць служыць асобныя старонкі біяграфіі Ф. Скарыны, які лічыў сябе і палачанінам, і русінам, і літвінам адначасова, што характарызавала яго паходжанне, моўна-культурную і грамадзянскую прыналежнасць [24, с. 11—15].

Нават з улікам вышэйпералічаных адметнасцей складання самасвядомасці баларусаў даследчыкі прызнаюць, што на пэўнай стадыі развіцця назіралася частковае аслабленне этнічнай супольнасці мясцовага насельніцтва. Новыя культурна-эканамічныя адносіны не маглі хутка замяніць ужо існуючыя роднасныя сувязі. Менавіта з гэтым, на іх погляд, было звязана і замаруджанае пашырэнне ў асяроддзі баларусаў асноўнага знешняга праяўлення этнічнай самасвядомасці — уласнай саманазвы [25].

Амаль увесь перыяд існавання ВКЛ як самастойнай дзяржавы ў дачыненні да мясцовага ўсходнеславянскага насельніцтва ўжываўся этнонім «рускія» ці «русіны». Гэтыя тэрміны сэнсам былі звязаны з канфесійнай прыналежнасцю. Па меншай меры ў XIV—XV стст. паняцце этнічнай і канфесійнай тоеснасці старабеларускага насельніцтва захоўвалася і набывала яшчэ больш моцны і выразны характар, становілася важнейшым элементам самаідэнтычнасці, які выразна адрозніваў яго ад суседзяў-балтаў, спавядаўшых іншую веру [26].

У XIII—XVI стст. тэрмін «русь» пачынае выкарыстоўвацца ў якасці метаэтноніма, саманазвы некалькіх фарміраваўшыхся ў той час усходнеславянскіх народаў (баларусаў, украінцаў, рускіх). Аднак самым важным у гэтым працэсе было тое, што менавіта толькі «сваё» ўсходнеславянскае насельніцтва паступова пачынала лічыцца «рускім». Як паказаў у сваіх даследаваннях Б. Флора, на працягу XIII—XV стст. на тэрыторыі былой Кіеўскай Русі выразна прасочвалася тэндэнцыя атаясамлення свайго палітычнага ўтварэння з «всей Русской землёй». У выніку развіцця гэтага працэсу ў XIV—XV стст. на Поўначы Русі, а таксама і ў ВКЛ, канчаткова замацавалася ўяўленне, у адпаведнасці з якім толькі сваё палітычнае ўтварэнне атаясамлівалася з «всей Русской землёй», а насельніцтва называлася «русінамі», «рускімі» [27, с. 46—61].

Такім чынам, праваслаўнасць русінаў не перашкаджала ім дыстанцыявацца ад насельніцтва Маскоўскай дзяржавы. На ўзроўні масавай свядомасці ў самых разнастайных пісьмовых помніках XVI—XVII стст. можна сустрэць выразнае супрацьпастаўленне Русі і русінаў «Маскве» і «маскоўцам», «рускіх» і «маскоўскіх» кніг, твораў мастацтва [28, с. 62—63].

З другога боку, не выпадае канстатаваць поўную «закрытасць» старабеларускай культуры ад велікарускай культурнай традыцыі. Шматлікія культурныя кантакты і ўзаемаўплывы ў кнігадрукаванні, канфесійнай сферы — з'ява добра вядомая даследчыкам [29].

Разам з тым у XVI — пачатку XVII ст. адбыліся істотныя змены ў этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыі эліты і Усходняй, і Заходняй Беларусі. Па меркаванні І. А. Марзалюка, менавіта ў гэты час адбылося насычэнне тэрміна «русін» этнічным зместам у поўным сэнсе гэтага слова, былі выпрацаваны новыя крытэрыі самаідэнтычнасці, сярод якіх важнейшымі сталі мова і этнічнае паходжанне — «парода», «кроў», а не рэлігійная прыналежнасць. У гэты ж час фарміравалася канцэпцыя аб існаванні некалькіх «рускіх» народаў. Даследчык адзначае, што гэтыя, выпрацаваныя ў XVI ст., параметры этнічнай ідэнтычнасці не былі характэрныя для масавай свядомасці ўсяго насельніцтва беларускіх зямель. Яны з'яўляліся здабыткам толькі часткі тагачаснай інтэлектуальнай эліты і былі сфармуляваны ў мяшчанска-шляхецкім асяроддзі. Даследчыкі бачаць прычыну гэтых змен у парушэнні канфесійнай аднароднасці старабеларускага насельніцтва, поспехамі каталіцызму і Рэфармацыі. Верагодна, што з'яўленне падобных уяўленняў магло быць выклікана таксама азнаямленнем старабеларускай інтэлектуальнай эліты са здабыткамі рэнесанснай антрапацэнтрычнай культуры, з характэрнай для яе цікавасцю да этнічнасці. Акрамя таго, надзвычай істотным было з'яўленне новай, апасродкаванай формы масавай камунікацыі, якой стала кнігадрукаванне [30]. Паказальна, што ўяўленне аб тым, што русін заставаўся русінам і пасля змены канфесійнай прыналежнасці, упершыню сустракаецца ў XVI ст. на Полаччыне, у асяроддзі полацкай інтэлектуальнай эліты [31, с. 211—219].

Першым гістарычна вядомым даследчыкам «русінам» з такой ментальнасцю быў ужо згаданы вышэй Ф. Скарына. Нягледзячы на сваё рыма-каталіцкае веравызнанне, ён усведамляў сваю этнічную прыналежнасць менавіта

як «рускую». Важнейшым фактарам належнасці да «рускай» этнічнай супольнасці наш першадрукар лічыў мову: «...я, Францишек, Скорини сын с Полоцька, в лекарских науках доктор, повелел есми Псалтырю тиснути рускими словами, а словенским языком... которые суть в Псалтыри неразумнии простым людем, найдуеть е на боцех русским языком, что которое слово знаменуеть казал есми тиснути книгу святого Иова руским языком богу ко чти и людем посполитым к научению... братия моя русь» [32, с. 18, 20, 37]. Наздвычай важным для нас момантам з'яўляецца тая акалічнасць, што Ф. Скарына прызначаў свае выданні ўсім людзям «языка рускага», не выключаючы нікога з тагачасных саслоўяў. Ён у сваіх уяўленнях аб этнічнасці арыентаваўся зусім на іншыя прыкметы, у параўнанні з тымі, што існавалі ў папярэдні перыяд. У сярэднявеччы пад народамі разумеўся найперш «палітычны народ», шляхта. Сацыяльная і культурная бездань паміж пануючым саслоўем і яго падданымі разглядалася як рэч сама сабой зразумелая; ніхто нават і не спрабаваў ствараць аднароднае культурнае поле і распаўсюджаць каштоўнасці «высокай культуры» на «простых» людзей, а тым больш падкрэсліваць агульнасць іх паходжання і традыцый. Для свядомасці ж нашага першадрукара былі ўласцівыя ўяўленні, ужо характэрныя для ранняга Новага часу. Як слушна адзначыў Г. Галенчанка, для Ф. Скарыны важнейшымі этнічнымі маркёрамі былі моўнае, культурна-гістарычнае адзінства, паходжанне, агульная тэрыторыя [33, с. 158]. Па сутнасці, перад намі артыкуляцыя менавіта нацыянальнай канцэпцыі быцця народа. Гэта — мадэль этнакультурнай, а не палітычнай нацыі, мадэль па якой ішлі працэсы нацыяўтварэння практычна ва ўсім нашым рэгіёне.

Заклучэнне. Менавіта XVI ст. з яго рэнесансавай высокай культурай «правакавала» павышаную цікавасць да этнічнасці і да «жывых» тагачасных моў. У XVI ст. статус старабеларускай мовы вызначаецца як афіцыйны: мова дзяржавы, «власны, прырожоны» «русский язык». Вельмі выразна падкрэслена роля старабеларускай мовы як сімвала калектыўнай самаідэнтычнасці ў прадмове да Статута 1588 г., адрасаванай Л. Сапегам да ўсіх саслоўяў ВКЛ: «А если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые не обчым яким языком, але своим власным права списанные маем» [34, с. 48].

Спіс цытуемых крыніц

1. Гісторыя Беларусі : у 6 т. Мінск : Экаперспектыва, 2008. Т. 2. Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага. 688 с.
2. Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X—XVII стст.) : манар. Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2002. 324 с.
3. Гісторыя Беларусі : падр. : у 2 ч. / Я. К. Новік [і інш.] ; пад рэд. Я. К. Новіка, Г. С. Марцуля. 3-е выд., дапрац. і дап. Мінск : Выш. шк., 2007. Ч. 1 : Ад старажытных часоў — па люты 1917 г. 400 с. : іл.
4. Гісторыя Беларусі : курс лекцый : у 2 ч. / І. П. Крэнь [і інш.]. Мінск : РІВШ БДУ, 2000. Ч. 1 : Са старажытных часоў да канца XVIII ст. 656 с.
5. Бандарчык В. Народнасць // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. Мінск : БелЭн, 1999. Т. 5 : М — Пуд / Беларус. энцыкл.; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.] ; маст. Э. Э. Жакевіч. 592 с. : іл.
6. Чаквін І. Беларусы // Вялікае княства Літоўскае : энцыкл. : у 2 т. Мінск : БелЭн, 2005. Т. 1 : Абаленскі — Кадэнцыя. 688 с. : іл.
7. Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі. С. 46—47.
8. Чаквін І. Беларусы. С. 303.
9. Віткоўскі В. Сведчанні дыялектолагаў пра даўнюю граніцу паміж Вялікім княствам Літоўскім і Маскоўскай дзяржавай // Беларусіка Albaruthenica. Мінск : Навука і тэхніка, 1993. Кн. 1. 350 с.
10. Гісторыя Беларусі : у 6 т. С. 558.
11. Чаквін І. Беларусы. С. 303.
12. Гісторыя Беларусі : у 6 т. С. 558.
13. Грынблат М. Я. Беларусы. Очерки происхождения и этнической истории. Минск : Наука и техника, 1968. 288 с.
14. Свяжынскі У. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Мінск : Athenaeum ; Адзел спец. гіст. навук ІГ НАНБ, 2001. Т. 1. 245 с.
15. Чаквін І. Беларусы. С. 304.
16. Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі. С. 131—132.
17. Чаквін І. Беларусы. С. 304.
18. Гісторыя Беларусі : у 2 ч. С. 325—326.
19. Конан У. Архетыпы беларускага менталітэту: спроба рэканструкцыі паводле нацыянальнай міфалогіі і казачнага эпасу // Беларусіка Albaruthenica. Мінск : Навука і тэхніка, 1993. Кн. 2. 403 с.
20. Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам. Дасьледзіны беларускага сьветагляду. Мінск : Навука і тэхніка, 1993. 46 с.
21. Гісторыя Беларусі : у 6 т. С. 550.
22. Там жа. С. 551.
23. Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорашкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М. : Наука, 1982. 266 с.
24. Александровіч С. Х. Кнігі і людзі. Мінск : Мастацкая літаратура, 1976. 207 с.
25. Гісторыя Беларусі : у 6 т. С. 552.
26. Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі. С. 47.
27. Флоря Б. Н. Исторические судьбы Руси и этническое самосознание восточных славян в XII—XV веках // Славяноведение. 1993. № 2. С. 46—61.
28. Старостенко В. В. Становление национального самосознания белорусов: этапы и основополагающие идеи (X—XVII вв.). Могилёв : МГУ им. А. А. Кулешова, 2001. 200 с.
29. Голенченко Г. Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI — середине XVII в. Минск : Наука и техника, 1989. 283 с.
30. Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі. С. 68—69.
31. Варонін В. Полаччына і палачане ў нацыянальна-культурным і рэлігійным жыцці Вялікага Княства Літоўскага першай паловы XVI ст. // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2002. № 17. S. 211—219.
32. Скарына Ф. Творы. Прадмовы, казанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія. Мінск : Навука і тэхніка, 1990. 206 с.
33. Галенчанка Г. Я. Францыск Скарына — беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар. Мінск : Навука і тэхніка, 1993. 283 с.
34. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск : БелСЭ, 1989. 573 с.